

Beszélgetések a német múlttról

Laczó Ferenc: A német múltfeldolgozás. Beszélgetések történészekkel a huszadik század kulcskérdéseiről.

Kijárat Kiadó, Budapest, 2016. 284 oldal.

A nemzetiszocialista múlt kutatásának és feldolgozásának története, egyáltalán a német történettudomány fejlődése más országok történetírásával és más történeti kérdésekkel szemben kiemelt figyelmet kap Magyarországon. Miközben külön kérdés lehetne, hogy ez a kitüntetett figyelem mennyiben mutatkozik meg a hazai történettudomány mélyrétegeiben, a német történettudományról való tudásunk egyre inkább elavul. Ugyan több cikk és tanulmány is foglalkozott a *Historikerstreit*tal vagy a Goldhagen-vitával, ezeket a vitákat húsz-harminc év távlatából aligha tekinthetjük kortársinak. A német történettudomány utolsó jelentősebb, a nemzetiszocializmussal foglalkozó, magyar fordításban megjelent kötetének Götz Aly *Hitler népállama* című művét¹ tekinthetjük, amely minden szellemi frissessége ellenére is több mint tíz éves. Ezért is fontos, hogy Laczó Ferencnek, a Maastrichti Egyetem adjunktusának *A német múltfeldolgozás* című kötete a kortárs német történettudományra reflektál.

Az olvasót a kötet címe némileg megtévesztheti, ugyanis a szerző kevesebbel és többel is szolgál, mint amit a német múltfeldolgozás fogalma sugall. Egyrészt nem ad átfogó képet a német múltfeldolgozás elmúlt évtizedeiről – a kötet bevezetőjét sem tekinthetjük egy erről szóló átfogó vázlatnak. Másrészt viszont az olvasó sokkal többet is kap a német múltfeldolgozás történeténél. Az interjúk betekintést adnak az – elsődlegesen német – történettudomány intézményrendszerébe, fejlődésébe, kutatói életpályákba, kortárs történeti vitákba és értelmezési módokba.

A témakör bemutatásának alapja tizenegy beszélgetés, amelyeket a szerző elsősorban német történészekkel folytatott 2011 és 2015 között.² A történészekkel készített interjú mint a kutatói életpályák bemutatását szolgáló eszköz nem idegen műfaj Magyarországon, az elmúlt években több hazai szakmai műhely is alkalmazott hasonló módszert.³ Az ebben a kötetben szereplő interjúk jelentőségét emeli, hogy bár alanyaik témakörük vezető szakértőinek számítanak, döntő

¹ Aly 2012 [2005].

² A beszélgetések alanyai a kötetben közölt sorrendben: Lutz Niethammer, Norbert Frei, Kiran Klaus Patel, Frank Bajohr, Dieter Pohl, Christian Gerlach, Dan Stone, Jürgen Zimmerer, Michael Brenner, Raphael Gross, Volkhard Knigge.

³ A legjelentősebb ilyen irányú vállalkozás hazánkban a *Korall* folyóirathoz kötődik, amelynek 2005. évi 11–12. számában huszonegy magyar történész válaszolt a folyóirat pályaválasztásukra vonatkozó körkérdésére. Magyar történészekkel rendszeresen közöl interjúkat a *Korall*, az *Újkor.hu*, illetve a *Modern Magyarország*. Az *Aetas* tevékenységét pedig amiatt kell kiemelnünk, mivel rendszeresen közöl külföldi történészekkel készített beszélgetéseket.

hányaduknak egy írása sem jelent meg magyar fordításban,⁴ sőt magyar nyelvű recenziók sem születtek műveikről.⁵

A bevezetés – amely *A náciizmus feldolgozásának elmúlt évtizedeiről* alcímet viseli – az 1989 utáni történettudományi problémákba, kutatási eredményekbe enged bepillantást. Különösen hasznos, hogy a hatoldalas bevezetőhöz a szerző huszonhat lábjegyzetet rendel, amelyekben az utóbbi években megjelent legjelentősebb német történettudományi művekre hívja fel a figyelmet. A múltfeldolgozásnak azonban csupán a történettudományi részére mutat rá, az emlékezetpolitikaira kevésbé.

Itt kell megjegyeznem, hogy az olvasóban maradhat némi hiányérzet amiatt, hogy a címben szereplő múltfeldolgozás⁶ fogalmát a szerző nem definiálja. Habár a 8. oldal 4. lábjegyzetében joggal hívja fel arra a figyelmet, hogy a német tudományosság differenciáltan használja a történetpolitika (*Geschichtspolitik*), a múltpolitika (*Vergangenheitspolitik*), az emlékezetpolitika (*Erinnerungspolitik*), a történeti kultúra (*Geschichtskultur*) és az emlékezetkultúra (*Erinnerungskultur*) fogalmait, ezeket sajnos nem határozza meg. Ez különösen fontos lett volna, hiszen mind a szerző, mind a megszólaltatott történészek folyamatosan használják ezt a fogalomrendszert az interjúk során.

A kötet tematikai sokszínűségét egyrészt az teszi lehetővé, hogy az interjúalanyok köre igen heterogén. Bár az összes megszólaló rangos intézményeknél dolgozó történész, látásmódjuk, módszereik eltérőek. Alapvető különbség közöttük, hogy míg egy részük a klasszikus tudományos pályát befutva egyetemi katedráról oktat, másik részük múzeumigazgató. Utóbbiak nem csupán történészként, hanem az emlékezetpolitika alakítóiként is megnyilatkoznak. Különösen érdekes Jürgen Zimmerer bevonása, aki egy, a szorosan vett nemzetiszocializmus időszakán (*NS-Zeit*) kívüli területről, a gyarmati genocídiumok felől szemléli a nemzetiszocializmus történetét.

Laczó Ferenc másrészt azzal járult hozzá a kötet sokszínűségéhez, hogy láthatóan engedte riportalanyait kibontakozni, s nem kívánta egységes sablonra erőltet-

⁴ A megszólaltatottak közül magyar nyelven olvasható Norbert Freinek az 1968-as diákmozgalomról szóló kötete (Frei 2008) és Christian Gerlachnak Götz Alyval közösen írott könyve a magyar holokausztról (Gerlach–Aly 2005), Christian Gerlachtól, Dieter Pohltól és Michael Brennerrel egy-egy tanulmány (Gerlach 2005; Pohl 2011; Brenner 2013), Lutz Niethammertől pedig két tanulmány (Niethammer 2004, 2012) jelent meg magyar nyelven. Brennernek és Niethammernek az *Aetas*-ban publikált szövegei a recenzeált kötet szerzője, Laczó Ferenc fordításában jelentek meg.

⁵ A Götz Alyval közösen írt, *Az utolsó fejezet* című kötetre vonatkozó magyar reakciókat nem számítva, Christian Gerlach munkásságára reflektált: Ungváry 2002. Dieter Pohl egyik könyvébe adott betekintést: Dömötör 2009. Székely Gábor részben foglalkozott a Frank Bajohr által szerkesztett *Arisierung in Hamburg* kötetrel: Székely 2001. A *Sic Itur ad Astra* hasábjain Tolmár Bálint közölt ismertetést egy Michael Brenner szerkesztette kötetéről: Tolmár 2011.

⁶ Habár Magyarországon a múltfeldolgozás szót általában a múlttal való szembenézés nemzetközi szakirodalomban elterjedt német fogalmának, a *Vergangenheitsbewältigung*-nak (szó szerint: múlttal való megbirkózás) feleltetjük meg, Laczó Ferenc – személyes közlése alapján – e kifejezést az *Aufarbeitung der Vergangenheit* (szó szerint: múltfeldolgozás) értelemben használja.

tetni a beszélgetések menetét. Miközben egyes kutatók elég bensőségesen beszélnek pályájuk kezdetéről, a rájuk nagy hatást gyakorló tudósokról és a német történettudomány korábbi erővonalairól, mások inkább terveikről vagy szélesebb történelemelméleti és emlékezetpolitikai elképzeléseikről szólnak.

Történettudományi szempontból a kötet legnagyobb érdeme, hogy „érzékelteti a kortárs német történelmi tudásszintet” (7). Ez alatt nem csupán azt kell értenünk, hogy a német történelem feltárásának részletessége milyen magas szintre jutott el – és ennek tükrében mennyire szembezők több kérdésben is a magyarországi alap kutatások hiánya –, hanem arra is, milyen kérdésekre fókusználak a kutatások.

Ha az elmúlt évtizedek tendenciáit szeretnénk összegezni az interjúk alapján, akkor azt a „nemzetköziesedés” szóban foglalhatnánk össze. Ez több, egymással összefüggő folyamatot takar. Legfőképpen a nemzeti keretek meghaladását, ami egyfelől azt jelenti, hogy az adott kutatók saját országuk történetén túllépve, „szűz szemmel”, a vizsgált ország történetírásában meglévő narratív hagyományokat meghaladva vizsgálják meg kutatásuk tárgyát. Ebből a szempontból is érdekes a könyvben szerepeltetni Dan Stone-t, aki – egyedülként a kötetben – nem németként lett a nemzetiszocializmus történetének historiográfusa. Másrészt a kortárs kutatók olyan témákat vetnek fel, amelyek esetében a nemzeti történetírás gátjai nem érvényesülnek. Ezeknek a kutatásoknak az alapját az összehasonlítás és az összefüggések kiemelése adja. Így kerülhet összevetésre például Kiran Klaus Patelnél a New Dealhez köthető *Civilian Conservation Corps* és a *Reichsarbeitsdienst*; de az utóbbi évek eredménye az is, hogy a zsidóság és a holokauszt történetét egyre inkább sikerül integrálni a német és a kelet-európai történelembe.

Itt érhetjük tetten Laczó Ferenc azon kitételének jogosságát, hogy a címben nem a nemzetiszocializmus történetét, hanem a „huszadik század kulcskérdéseit” jelölte meg a beszélgetések tárgyaként, hiszen a nemzetiszocializmus történetének kutatása igen eltérő utakra vezette a különböző történészeket. Niethammer és Patel az európai integrációval kapcsolatos kutatásaik során felmerült gondolataikat osztotta meg, Gerlach a beszélgetés során a Szélsőségesen erőszakos társadalmak (*Extremely Violent Societies*) című műve kapcsán hangsúlyozta a polgári lakosság elleni erőszak széles társadalomtörténeti kontextusát, Dieter Pohl pedig az 1965 és 1979 közötti periódus erőszakosságára hívta fel a figyelmet. A legszélesebb spektrumot valószínűleg a Jürgen Zimmererrel készített interjú adja. Nála, akinek eredeti szakterülete a német gyarmatosítás története, egyrészt egy narratívában található a gyarmati erőszak és a náci politika, másrészt a vele készült interjújában a népi történetek kutatásának egyfajta gyakorlati és jövőbe mutató eredményére, a „fenntartható prevenció” lehetőségeire is rámutat.

A recenzió keretei nem adnak lehetőséget arra, hogy bemutassam azt a tematikai és módszertani sokszínűséget, ami a beszélgetések tartalmát jellemzi az oral history németországi meghonosodásától a népközösséget (*Volks-gemeinschaft*) övező vitákon át az elkövetők társadalmának (*Tätergesellschaft*) kérdésköréig.

Viszont magyar szempontból mindenképpen figyelemre méltó, mennyivel differenciáltabban kezeli a német tudományosság a nemzetiszocialista és az állam-szocialista múlt összefüggéseit. Miközben – többnyire politikailag motiváltan – a náciizmus–sztálinizmus vitakör virágkorát éli a magyar közbeszédben, a nyugati történészműhelyekben ez a kérdés mára túlhaladottá vált, hiszen ezek a viták alapvetően inkább alkalmasak politikai érvek gyártására, mint a genocídiumok mélyebb okainak megvilágítására. Különösen ki kell emelnünk – a Lutz Niethammerrel és Volkhard Kniggevel készített interjúk kapcsán –, hogy Buchenwald ellentmondásos történetét – amelyben összeolvad a német koncentrációs tábor, a szovjet láger és az NDK-beli antifasiszta kultusz története – milyen érzékenységgel tudják kezelni. Dieter Pohl szükségesnek tartja a két rendszer strukturális összehasonlítását, illetve a 20. század első felében létrejött autoriter és totalitárius rendszerek összehasonlító elemzését, viszont rámutat, hogy „a nyilvánosság szempontjából roppant szenzitív kérdésekről van szó, és ezért szükséges, hogy tudományos kutatásainkat megfelelően kontextualizáljuk” (156).

Az interjúk érdeme, hogy a német tudományosság bemutatásánál nem csupán egy pillanatképet kapunk a jelenlegi tudásszintről, hanem mind a kötet szerzője, mind a megszólaltatott német történészek egy fejlődés részeként ábrázolják azt. Egyéni életutakon keresztül bomlik ki az elmúlt évtizedek tudomány- és köztörténete. A családi háttérnek és a kutatás kezdeteinek elsősorban az idősebb generáció tagjaival készült interjúk esetében van jelentősebb szerepe, hiszen a II. világháború öröksége, a háború után felépülő és útját kereső Németország, valamint az 1968-as események szorítása jóval heterogénebb, konfliktusokkal és lehetőségekkel telibb környezetet teremtettek, mint ami az elkövetkező évtizedeket jellemezte. Az interjúkban felvázolt életutak betekintést engednek a német történészcéh történetébe is. Lutz Niethammer vall az ellentmondásos életpályát befutó Werner Conzével való kapcsolatáról, Norbert Frei révén pedig Martin Broszatot ismerhetjük meg, illetve a Broszat és Friedländer közti levélváltás⁷ hátterébe nyerhetünk bepillantást.

A magyar olvasó számára különösen érdekesek lehetnek az interjúk azon részei, ahol a megszólaltatottak a magyar emlékezetpolitikára, illetve történettudományra reflektálnak. A magyarországi emlékezetpolitikára vonatkozólag több megszólaltatott (Dieter Pohl, Dan Stone, Volkhard Knigge) is kiemeli, hogy a holokauszt integrációja a magyar történelembe nem történt meg, s történet-

⁷ Martin Broszat egy 1985-ben megjelent esszéjében a nemzetiszocialista időszak historizálásának (*Historisierung*) szükségességéről írt, ugyanis az 1933 és 1945 közötti időszak ideológiai-morális alapú kronológiai elkülönítése nem teszi lehetővé a társadalmi folyamatok vizsgálatát. Véleménye szerint az *NS-Zeit*ot a hétköznapi normalitás és a rendszer kriminalitásának elválasztásával egy a nemzetiszocializmus áldozatainak látásmódján túlmutató semleges, objektív nézőpont kialakításával lehetne ismét integrálni a történelembe. Saul Friedländer kritikájában Broszattal szemben a nemzetiszocializmus historizáló történeti elbeszélésének lehetetlensége, a vizsgált időszakban normalitás és kriminalitás elválaszthatatlansága, a nemzetiszocialista rendszer világtörténelmi egyedisége mellett érvelt. Broszat eredeti tanulmánya: Broszat 1985. A levélváltás szövege: Broszat–Friedländer 1988.

írásunk a többi kelet-európai államhoz hasonlóan gyakorta nemzeti mítoszokat kínál válaszreakcióként.

A magyar történettudomány kapcsán üdvözlendő, hogy a megszólaltatott történészek alapvetően ismerik a magyar történetírást, többen is utalnak találkozásaira és együttműködésükre magyar történészekkel. Christian Gerlach reagál a legkonkrétabban a magyar tudományos viszonyokra. Ennek alapja személyes érintettsége, hiszen a magyarországi holokausztot feldolgozó, *Az utolsó fejezet* című könyvének – Gerlach megítélése szerint – a német és az angol nyelvű tudományos világgal ellentétben Magyarországon „elutasításban” volt része.⁸ Ennek okát abban a „strukturális problémában” látja, hogy a más országból jövő kutatók „megsértenek egyes helyi kutatói konvenciókat” (166–167). Miközben ez a megállapítás finomításra szorul – elég arra a tényre gondolni, hogy a magyar történészszakma egyöntetűen üdvözölte Randolph L. Braham művét,⁹ ami a magyarországi holokauszt egyetlen nagy terjedelmű, átfogó leírása –, a kritika éle több dologban összevág azzal az állásponttal, amelyet Gyáni Gábor képviselt a *Kommentár* folyóirat hasábjain a magyarországi holokauszt-történetírás nemzetközi beágyazottságával kapcsolatban.¹⁰

Kelet-Európa mint kutatási téma és közeg szinte az összes interjúalanynál jelen van, de különösen igaz ez Frank Bajohnál és Dieter Pohnnál. A kötet kontextusában a Kelet-Európa-kutatás (*Osteuropaforschung*) spektruma csak részlegesen jelenik meg, így nem esik szó arról, beszélhetünk-e úgynevezett kelet-európai fejlődésről, Kelet-Európa népeinek története rendelkezik-e olyan közös politikai, gazdasági, társadalmi jegyekkel, amelyek alapján egy közös narratívának létjogosultsága lehetne. Ez természetesen annyiban érthető, hogy a kötet tárgya nem a Kelet-Európa-kutatás, viszont a Kelet-Európa kifejezés anélkül szerepel a kötetben magától értetődő fogalomként, hogy definiálva lenne. Azaz nem derül ki, van-e valamiféle többletjelentése a Kelet-Európa-fogalomnak, vagy pusztán azoknak az államoknak az összességét jelöli, amelyek a II. világháborúban Németországtól keletre német szövetségesként vagy megszállt területként részeseivé váltak a holokausztnak, illetve amelyekben az 1940-es évek második felében államszocialista rendszerek jöttek létre.

A kötetben háromféle módon bukkan fel a Kelet-Európa-kérdés. Egyrészt a Kelet-Európával foglalkozó kutatások kapcsán elsősorban – Bajohr szavaival élve – „történelmi szereplővé” való térként (123) jelenik meg, ahol a nemzetiszocializmus bűneinek döntő hányada összpontosult. Másrészt a kutatás egyik új útját képviseli, egyfelől mert a rendszerváltás nyomán megnyíltak a levéltárak, másfelől mert – amint arra Dieter Pohl rámutat – a nyugati tudományosságnak nem sikerült kellőképpen saját narratívájába integrálnia a kelet-európai történészek eredményeit. Harmadrészt a kutatók a magyar helyzettel szembenihez hasonló aggodalommal tekintenek a többi kelet-európai társadalom múltfeldolgozására is.

⁸ A kötettel szembeni kritikus hangok: Kádár–Vági 2003; Karsai 2005.

⁹ Braham 1981. Magyarul: Braham 1988.

¹⁰ Gyáni 2008.

Életrajzának és kutatói pályájának ismertetésekor az összes történész reflektál a német múltfeldolgozás vagy saját szűkebb szakterülete múltjára. A nemzetiszocializmus emlékezetének kérdésénél fontos kiemelni azokat az interjúkat, amelyeket Laczó Ferenc múzeumok vezetőivel és kiállítások fő szervezőivel készített: Raphael Gross az interjú idején a frankfurti Zsidó Múzeum vezetője volt, Volkhard Knigge a Buchenwald és Mittelbau-Dora Emlékhely Alapítványának igazgatója, utóbbi emlékhely megreformálásában Niethammer is részt vett. Ebből a szempontból különösen fontos a Gross-szal készült interjú, amelyben a történész nem csupán a Zsidó Múzeum diskurzusorientált kiállítási koncepciójáról szól, hanem Martin Walser paulkirchei beszéde kapcsán a moralitásnak és a nemzetiszocializmusnak, illetve utóbbi emlékezetének összefüggésére is rámutat.

Miközben a magyar viszonyokban igen sok kivetnivalót találnak, komoly kritikával illetik saját közegüket is. Különösen érdekes ez a német múltfeldolgozás esetében, hiszen miközben Magyarországon – és alapvetően világszerte – e téren egyfajta mintaállamként tekintenek Németországra – Esterházy Péter szavaival élve, ők a *Weltmeister der Vergangenheitsbewältigung* –, a megszólalók távolról sem elégedettek a kérdést illetően. Norbert Frei abbéli aggodalmát osztja meg Laczó Ferencsel, hogy a kutatások egyre kevésbé irányulnak magukra az *NS-Zeit* eseményeire, hanem csupán azok emlékezetére. Knigge kiemeli, hogy a német múltfeldolgozást nem tekinthetjük tisztán belső indíttatásúnak, hiszen azt döntően meghatározták a külső feltételek is. A nemzetiszocialista múlt német feldolgozása kapcsán Frei nem a (nyugat-)német feldolgozás egyediségét hangsúlyozza, hanem azt, hogy a nácizmust magát tekinthetjük a történelem egyedi jelenségének. Mind Frei, mind Knigge kiemeli, hogy a nácizmus – és Németország – totális veresége, a szövetségesek megszállása, valamint az, hogy a „német sebeket” újra meg újra „feltépték” (273), döntő fontosságú a múltfeldolgozásban. Ennek ellenére Knigge aggódva tekint a jövő felé.

Miközben a kötet kivitelezése igényes, a fordítás gördülékeny, a szűken vett szakmán kívüli olvasó számára nemegyszer nehézséget okozhat a szöveg megértése, ugyanis az interjúkban a riportalányok többször olyan eseményekre, személyekre utalnak, amelyek és akik Magyarországon a német múlttal és a nemzetiszocializmus történetével behatóbban nem foglalkozók számára aligha ismertek. Ezt a szerző kiküszöbölhette volna, ha néhány magyarázó jegyzettel segíti az olvasót. Viszont üdvös, hogy az interjúk során említett íráskönyvészeti adatait megtalálhatjuk a kötet lábjegyzeteiben.

Összességében aligha lehet túlbecsülni a kötet jelentőségét, ugyanis az ismertetett könyv átfogó képet ad a nemzetiszocializmus kutatásának múltjáról és jelenlegi állásáról, kérdéseiről. Ennek sikerében nagy szerepe van Laczó Ferencnek, hiszen azon túl, hogy felkereste az interjúalányokat, önállóan gondozta és fordította az interjúkat, a beszélgetések folyamát is nagy hozzáértéssel irányította. A kötet szerzője mindazonáltal nem egy külső szemlélő nézőpontjából kívánja ismertetni a német történészcséh világát, hanem ablakot akar nyitni

felé. Az interjú mint műfaj, az életutak mint a könyv elbeszélésének vezérfonalai olyan betekintést engednek a német tudományosságba, amely lehetővé teszi, hogy az olvasó pusztá szemléből a szöveg részesévé váljon, mivel az interjúalanyok szavai nem csupán emberközeli mutatják be ezt a közeget, hanem inspiratív módon tudnak felvetni szakmai kérdéseket. A recenzens azon túl, hogy reméli, minél több szakmabeli és szakmán kívüli személyhez eljut a kötet, bízik benne, hogy akár a szerző, akár mások folytatják majd ezt a vállalkozást.

Fóris Ákos

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aly, Götz 2012 [2005]: *Hitler néppállama: rablás, faji háború és nemzeti szocializmus*. Budapest.
- Aly, Götz – Gerlach, Christian 2005: *Az utolsó fejezet: realpolitika, ideológia és a magyar zsidóság legyilkolása 1944–1945*. Budapest.
- Braham, Randolph L. 1981: *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. New York.
- Braham, Randolph L. 1988: *A magyar holocaust*. Budapest.
- Brenner, Michael 2013: A német Wissenschafttól a globális tudományig: zsidó historiográfia a két világháború között. *Aetas* (28.) 2. 188–199.
- Broszat, Martin 1985: Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus. *Merkur* (39.) 5. 373–385.
- Broszat, Martin – Friedländer, Saul 1988: Um die „Historisierung des Nationalsozialismus” Ein Briefwechsel. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (36.) 2. 339–372.
- Dömötör Tibor 2009: Recenzió: Dieter Pohl: Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. *Századok* (143.) 5. 1280–1282.
- Frei, Norbert 2008: *1968: diáklázadás és globális tiltakozás*. Budapest.
- Gerlach, Christian 2005: A magyarországi zsidóság deportálásának döntéshozatali mechanizmusa. In: Molnár Ildikó (szerk.): *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, 469–478.
- Gyáni Gábor 2008: Helyünk a holokauszt történetírásában. *Kommentár* (3.) 8. 13–23.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán 2003: „Racionális” népiítés Magyarországon. (Christian Gerlach, Götz Aly: Das letzte Kapitel Realpolitik, Ideologie und der Mord an den ungarischen Juden.) *BUKSZ* (15.) 3. 219–227.
- Karsai László 2005: A holokauszt utolsó fejezete. *Beszélő* (10.) 10. 74–91.
- Niethammer, Lutz 2004: A „floating gap” innenső oldalán: kollektív emlékezet és identitáskonstrukció a tudományos diskurzusbán. *Századvég* (Új folyam 9.) 33. 29–48.
- Niethammer, Lutz 2012: Mit csinált június 17-én? (Az emlékezet réseiről.) *Aetas* (27.) 2. 163–176.

- Pohl, Dieter 2011: A második világháború Németország 20. századi történelmében. In: Bernáth Gábor – Schmidt Mária (összeáll.): *Miért beszélnek az európaiak még mindig a háborúról?* Budapest, 27–33.
- Székely Gábor 2001: Újabb német forráskiadványok a XX. század történetéről. *Fons* (8.) 2. 167–178.
- Tolmár Bálint 2011: Játékos emancipáció: test, testmozgás és zsidó identitás: Emancipation through muscles. Jews and sports in Europe. Eds. Michael Brennel, Gideon Reuveni. Lincoln, London, 2006. *Sic Itur ad Astra* (21.) 62. 269–274.
- Ungváry Krisztián 2002: Háború, élelmezés, népirtás. A holokausztkutatás legújabb eredményei Németországban. In: Rainer M. János – Standiesky Éva (szerk.): *Évkönyv X. 2002: Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 427–432.